

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ Werner Bonefeld – John Holloway (1995)

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ

Werner Bonefeld – John Holloway (1995)

συγγραφέας: [John Holloway, Werner Bonefeld](#)

έτος: 1995

πηγή: [Global Capital, National State and the Politics of Money](#)

μετάφραση από: Nightcrawler

Εισαγωγή

Μόνο ως εξουσία του όχλου μπορεί να χαρακτηριστεί αυτό. Ίσως η χώρα να μην το καταλαβαίνει, αλλά θα συνειδητοποιήσουμε ότι είμαστε εν μέσω μιας επανάστασης πιο δραστηκής και από τη Γαλλική Επανάσταση. Ο όχλος έχει αρπάξει την κυβερνητική εξουσία και τώρα προσπαθεί να αρπάξει και τον πλούτο. Ο σεβασμός απέναντι στο νόμο και την τάξη έχει χαθεί (σχόλιο του Bernard Baruch σχετικά με την εγκατάλειψη του Κανόνα του Χρυσού από τον Roosevelt το 1933, αναφέρεται στο Schlesinger 1959, σελ. 202).

Το παραπάνω απόσπασμα εκφράζει χαρακτηριστικά την εσωτερική σχέση μεταξύ χρήματος και ταξικής πάλης, κάτι που αποτελεί και το κύριο θέμα του παρόντος βιβλίου. Εκ πρώτης όψεως, η αντίδραση του Μπαρούχ στην εγκατάλειψη του Κανόνα του Χρυσού φαντάζει υπερβολική, αν και στην πραγματικότητα είναι απολύτως βάσιμη. Η εγκατάλειψη του Κανόνα του Χρυσού όντως εισήγαγε την «εξουσία του όχλου», την ανυποταξία της εργασίας, στον εσώτατο πυρήνα του καπιταλισμού, με τη μορφή της πιστωτικής επέκτασης και της νομισματικής αστάθειας. Αυτή η εσωτερική συσχέτιση [χρήματος και ταξικής πάλης] έχει δύο όψεις. Τα λόγια του Μπαρούχ μπορούν να διαβαστούν και προς τη μία και προς την άλλη κατεύθυνση. Ένας κεϋνσιανός λογικά θα καθησύχαζε τον αγχωμένο Μπαρούχ με τα εξής λόγια: «Ναι, όντως έχει χαθεί ο σεβασμός απέναντι στο νόμο και την τάξη, όντως ο όχλος έχει καταλάβει την εξουσία και αυτή η επανάσταση είναι πιο δραστηκή και από τη Γαλλική, όμως η χώρα δεν το γνωρίζει αυτό ακόμα. Η επέκταση της πίστωσης είναι η μόνη μας ελπίδα, εφόσον κανείς άλλος δεν αντιλαμβάνεται τι πραγματικά συμβαίνει, το νομισματικό αυτό τρικ θα μας βοηθήσει να

αποκαταστήσουμε το σεβασμό απέναντι στο νόμο και την τάξη, να διώξουμε τον όχλο από την εξουσία πριν συνειδητοποιήσει οποιοσδήποτε ότι συνέβη μια επανάσταση».

Η εσωτερική συσχέτιση χρήματος και ταξικής πάλης είναι περίπλοκη: την ίδια στιγμή που το χρήμα (ως πίστη/ πίστωση) αποτελεί αναγνώριση της δύναμης της εργασίας, η κίνηση και η μεταβαλλόμενη μορφή του αποπλίζουν και τεμαχίζουν αυτή τη δύναμη. Η νομισματική απάντηση στη δύναμη της εργασίας είναι ταυτόχρονα και αναδιαμόρφωση ή ανασύνθεση του ανταγωνισμού μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η ιστορία του χρήματος μπορεί να ειπωθεί ως μια διαδικασία σύνθεσης, αποσύνθεσης και ανασύνθεσης των ταξικών σχέσεων.

Επέκταση της πίστωσης και ταξική πάλη

Η πίστη παίζει πάντα ένα σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Πάντα εμπεριέχει ένα στοιχείο ρίσκου, ένα στοίχημα ως προς το μέλλον. Όταν ένας καπιταλιστής ζητάει δάνειο από την τράπεζα είναι σαν να λέει στην πραγματικότητα: «Χρειάζομαι χρήμα. Αυτή την στιγμή δεν διαθέτω αρκετό γιατί η εκμετάλλευση των εργατών μου δεν παρήγαγε αρκετή υπεραξία. Αλλά στο μέλλον θα τους εκμεταλλευτώ επαρκώς ώστε να μπορέσω να πληρώσω το χρέος με τόκο». Η πίστωση είναι πάντα και ένα στοίχημα ως προς το μέλλον, στοίχημα που εμπεριέχει και μια μυθοποίηση: η μελλοντική εκμετάλλευση της εργασίας θεωρείται δεδομένη. Αν ο καπιταλιστής καταφέρει να εκμεταλλευτεί τους εργάτες του επαρκώς στο μέλλον θα κερδίσει το στοίχημα, αν όχι, χάνει και αυτός και ο τραπεζίτης.

Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για τον καπιταλισμό στο σύνολο του: η πιστωτική επέκταση είναι μια παραδοχή ότι η τωρινή καθυπόταξη της εργασίας δεν είναι επαρκής για την επέκταση του κεφαλαίου, για τη λειτουργία του ως κεφάλαιο, ως αυτοαξιοποιούμενη αξία. Ως ιστορική τάση, το κεφάλαιο στοιχηματίζει διαρκώς στην μελλοντική καθυπόταξη της εργασίας.^[1] Η πίστωση είναι ένας μηχανισμός σύνδεσης της εκμετάλλευσης της εργασίας με την πραγματοποίηση της αξίας στην κυκλοφορία. Μια σύνδεση, όμως, που είναι διαρκώς επισφαλής. Η πίστωση αποτελεί μια απαίτηση πάνω στη μελλοντική υποταγή της εργασίας και άρα μια «θεωρητική» προς το παρόν ενσωμάτωση της εργασίας στην καπιταλιστική σχέση. Με άλλα λόγια, η πιστωτική επέκταση που δεν αντιστοιχεί σε αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας υποκαθιστά την τωρινή ανυποταγή της εργασίας με την μελλοντική, πλασματική προς το παρόν, υποταγή της, κάτι που αναπόφευκτα είναι ριψοκίνδυνο: αν το κεφάλαιο χάσει το στοίχημα οδηγούμαστε σε οικονομική κατάρρευση.

Η πιστωτική επέκταση δεν είναι ένα κυκλικό φαινόμενο όπως ισχυρίζεται η οικονομική θεωρία. Αντίθετα, για το κεφάλαιο αποτελεί μια οδό διαφυγής από την εργατική ανυποταξία. Αυτή η ανυποταξία αποκρύπτεται ως τέτοια και μεταμορφώνεται σε οικονομικό πρόβλημα. Έτσι, η πιστωτική επέκταση, ως η οικονομική έκφραση της ανυποταξίας της εργασίας, έχει γίνει το αθεράπευτο καρκίνωμα στην καρδιά του καπιταλισμού. Αυτό δεν είναι αποτέλεσμα λανθασμένων πολιτικών, όπως ισχυρίζονται οι μονεταριστές, αλλά αντανακλά την εξάρτηση του κεφαλαίου από μια δύναμη που δεν ελέγχει: την εργασία.

Το κύμα επαναστατικών αγώνων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με αποκορύφωμα την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, αντιμετωπίστηκε με δύο τρόπους: εν μέρει με τη βία, εν μέρει με την επέκταση της πίστης κατά τη δεκαετία του '20, κάτι που τελικά οδήγησε στο κραχ του 1929. Η επέκταση της πίστωσης που προηγήθηκε του κραχ ήταν η άλλη όψη της γενικευμένης ανυποταξίας που σηματοδότησε η επανάσταση του Οκτώβρη, ένα στοίχημα από τη μεριά του κεφαλαίου πάνω στην μελλοντική αποκατάσταση της υποταγής.

Μετά το τραύμα του 1917 και την ηχώ του το 1929, η επέκταση της πίστωσης ανάγεται σε κεντρική αρχή της καπιταλιστικής εξουσίας. Η σημασία του Κέϋνς ως θεωρητικού έγκειται στο ότι παρείχε τη θεμελίωση σε μια διαδικασία που ήδη λάμβανε χώρα, την αποδοχή ότι η αποκατάσταση της τάξης περνάει αναγκαστικά μέσα από την επέκταση της πίστης. Μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο αυτή η επέκταση συνέβαλλε αποφασιστικά στην αντιμετώπιση του εργατικού ζητήματος. Όπως αναφέρεται από τον Burnham, ο σκοπός του σχεδίου Marshall ήταν «η βελτίωση των συνθηκών ζωής ως μέσο αποτροπής της απειλής του κομμουνισμού» (Burnham, 1990, σελ 100, τα λόγια είναι του Gifford, συμβούλου του Υπουργείου Εμπορίου των ΗΠΑ). Η ανυποταξία της εργασίας μεταμορφώθηκε σε οικονομικό πρόβλημα, σε νομισματική αστάθεια.^[2]

Η επέκταση της πίστωσης είναι δίκωπο μαχαίρι. Από τη μία, λειτουργεί ως ενοποιητικό στοιχείο ανάμεσα στην εκμετάλλευση της εργασίας στο πεδίο της παραγωγής και την πραγματοποίηση της υπεραξίας στο πεδίο της κυκλοφορίας. Από την άλλη, η αποδοχή της πιστωτικής επέκτασης ως μέσου εξουσίας τείνει να οδηγήσει στην πληθωριστική αποσύνδεση του χρήματος από την παραγωγή. Σε αυτές τις συνθήκες, η «τήρηση βιβλίων» [«book – keeping», με τη λογιστική έννοια, ΣτΜ] σε παγκόσμια κλίμακα αναδείχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους μηχανισμούς ελέγχου. Η αποτροπή του διαχωρισμού του χρήματος από την παραγωγή βασίστηκε στην αποδοχή του δολαρίου ως παγκόσμιου νομίσματος και την πρόσδεση όλων των άλλων νομισμάτων στο δολάριο με προκαθορισμένες ισοτιμίες [το περίφημο Bretton Woods, ΣτΜ]. Το «book – keeping» πήρε τη μορφή εναλλαγής μεταξύ αντιπληθωριστικής πίεσης στην/ και πληθωριστικής υποστήριξης της «εγχώριας συσσώρευσης». Στην Βρετανία, οι ονομαζόμενοι «stop-go

cycles»^[1] ήταν το οικονομικό όνομα του περιορισμού της εργασίας στα πλαίσια που έθετε η διαχείριση της ζήτησης σε παγκόσμιο επίπεδο. Η πιστωτική επέκταση λειτούργησε ως μέσο περιορισμού της σύγκρουσης, ως μέσο άμβλυνσης των ταξικών συγκρούσεων που κυριάρχησαν στις αρχές του αιώνα και επανεμφανίστηκαν μετά τον 2^ο Π.Π, όταν μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού έδειχναν να κλίνουν προς το σοσιαλισμό^[3]. Αλλά όλα αυτά με ένα σημαντικό τίμημα: την χαλάρωση του συνδετικού κρίκου μεταξύ του νομισματικού συστήματος και του ρυθμού της παραγωγικότητας.

1970ς και 1980ς: Πίστωση, Αποσύνθεση και Ανασύνθεση

Το δεύτερο μεγάλο κύμα αγώνων αυτού του αιώνα, που συσχετίστηκε με το 1968, έδωσε μια νέα ώθηση στην επέκταση της πίστης. Όπως συνέβη και παλιότερα, η εξέγερση αυτή ελέγχθηκε και με την καταστολή, αλλά σε πολύ περισσότερο βαθμό και με την επέκταση της πίστης. Γι' αυτόν το λόγο, οι συνέπειες του «68» (εννοώντας ένα σύνολο αγώνων που κορυφώθηκαν το 1968) ήταν λιγότερο δραματικές, αλλά από ορισμένες πλευρές πιο βαθιές σε σχέση με τα αποτελέσματα των εξεγέρσεων του πρώτου τετάρτου του αιώνα. Η ήδη επισφαλής σχέση μεταξύ του νομισματικού συστήματος και του ρυθμού της παραγωγικότητας υπέστη ακόμα μεγαλύτερα ρήγματα, όπως φάνηκε και με την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods το 1971.

Οι αγώνες στα τέλη του '60ς έδειξαν ότι το κεφάλαιο δεν μπορούσε πια να στηρίζεται στον άμεσο έλεγχο της εργατικής δύναμης στο εργοστάσιο. Η εκμετάλλευση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας δεν συνοδευόταν από υψηλά ποσοστά κέρδους. Η εκμετάλλευση της εργασίας αποδεικνυόταν όλο και πιο ακριβή, ενώ ταυτόχρονα το κεφάλαιο έμοιαζε όλο και λιγότερο ικανό να επιβάλλει γενικευμένα τη μισθωτή εργασία με τους όρους του. Επίσης, η ανατρεπτική δύναμη της εργασίας έγινε εμφανής μέσα από την αντίσταση στην εντατικοποίηση της εργασίας και στη μείωση του μισθού που επιχειρούσε η κρατική εισοδηματική πολιτική. Με άλλα λόγια, η εργατική τάξη κατέστησε σαφές ότι αυτή θα έθετε από εδώ και στο εξής τα όρια στην εκμετάλλευση της.

Η απάντηση του κεφαλαίου ήταν η απόδραση από το εργοστάσιο. Αυτή η τρομακτική και χωρίς ιστορικό προηγούμενο αύξηση του χρηματικού κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο δεν συνοδευόταν από την αντίστοιχη μείωση της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας, ή, αλλιώς, από την αντίστοιχη αύξηση στην παραγωγή υπεραξίας. Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο άρχισε να συσσωρεύει πλούτο με τη μορφή του χρήματος, χωρίς μια αντίστοιχη αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας στο εργοστάσιο. Φαινόταν το κεφάλαιο να έχει «ξεχάσει» τον «βρώμικο» και «δύσβατο» τόπο της παραγωγής. Το κεφάλαιο

ανακάλυψε έναν άλλο εαυτό: οι επενδύσεις στο χρηματοπιστωτικό τομέα απέφεραν ευκολότερα κέρδη και η απόσπαση κέρδους υπό τη μορφή τόκου διευκολυνόταν από τη δημοσιονομική και αντιπληθωριστική πολιτική του κράτους. Η προσπάθεια του κεφαλαίου να αυτοαπελευθερωθεί από το συγκρουσιακό πεδίο της εκμετάλλευσης και να πάρει την πιο «ορθολογική» μορφή του χρήματος –ως –κεφάλαιο δείχνει την δύναμη της ανυποταξίας της εργασίας. Δείχνει επίσης τον πλασματικό χαρακτήρα της επιβολής του στην εργασία: η χρηματική συσσώρευση ήταν στην πραγματικότητα συσσώρευση «ανενεργού κεφαλαίου», κεφαλαίου που είχε φύγει από το εργοστάσιο και αποσπούσε κέρδη στοιχηματίζοντας στη μελλοντική εκμετάλλευση της εργασίας. Με άλλα λόγια, η κερδοσκοπική διάσταση της συσσώρευσης και η ισχύς της εργατικής ανυποταξίας είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Η φυγή του κεφαλαίου από το εργοστάσιο στο φανταστικό κόσμο της αυτοεπέκτασης με τη μορφή του χρήματος, προκάλεσε την ανασύνθεση των σχέσεων εκμετάλλευσης και πάλης σε παγκόσμιο επίπεδο. Η παγκόσμια αγορά πλημμύρισε από χρήμα. Η προσπάθεια του κεφαλαίου να αποφύγει το εργοστάσιο και να παράγει χρήμα απ' το χρήμα, έκανε τον καπιταλισμό σε παγκόσμιο επίπεδο πιο επιρρεπή σε κλονισμούς της ομαλής αναπαραγωγής του. Για παράδειγμα, χωρίς αυτήν την προσπάθεια του κεφαλαίου να παράγει χρήμα από το χρήμα, η κρίση του χρέους που ξεκίνησε το 1982 από το Μεξικό δεν θα είχε τις δραματικές συνέπειες που είχε τόσο για τις «δυτικές» τράπεζες όσο και για το παγκόσμιο κύκλωμα του κεφαλαίου συνολικά. Με άλλα λόγια, η ανικανότητα του κεφαλαίου να αυτοαξιοποιηθεί στο βαθμό που θα ήθελε, περνώντας από την παραγωγή συμβάδιζε με την όλο και πιο ηχηρή επιβεβαίωση της ανατρεπτικής δύναμης της εργασίας. Η αποτυχία του μεξικανικού κράτους να ελέγξει στο εσωτερικό του την κοινωνική αναταραχή που προκάλεσε το ζήτημα της αποπληρωμής του χρέους το έφερε στα πρόθυρα της χρεοκοπίας. Αυτό απέδειξε με τον πλέον εύγλωττο τρόπο ότι συγκρούσεις, όπως αυτές στο εσωτερικό της μεξικανικής κοινωνίας, που παλιότερα θα θεωρούνταν περιθωριακές και ήσσονος σημασίας, τώρα παρήγαγαν καταστρεπτικά αποτελέσματα για την σταθερότητα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ο διαχωρισμός του χρήματος ως κεφάλαιο από την εκμεταλλευτική σχέση ανανέωσε τις βάσεις για την παγκόσμια ενοποίηση των αγώνων ενάντια στον καπιταλισμό. Η βάση αυτής της ενοποίησης δεν ήταν άλλη από τη συγκεκριμένη υλικότητα των αγώνων ενάντια στη λιτότητα.

Η μεξικάνικη κρίση του χρέους του 1982 έδειξε ότι η πολιτική του «σφιχτού χρήματος», ως μέσο περιορισμού της εργασίας στα όρια της καπιταλιστικής σχέσης σε παγκόσμια κλίμακα είχε φτάσει σε αδιέξοδο. Η κρίση του 1982 ήταν δείκτης της τρομακτικής ανασύνθεσης των ταξικών σχέσεων. Η αντίσταση στην επιβολή της προσταγής του χρήματος, ακόμα κι αν λάμβανε χώρα στα περιθώρια του παγκόσμιου καπιταλισμού, ήταν σε θέση να πυροδοτήσει μια σοβαρότατη οικονομική κρίση. Η απορύθμιση των

παγκόσμιων πιστωτικών σχέσεων όχι μόνο υπέσκαψε την κορπορατιστική ενσωμάτωση της εργασίας, αλλά διεύρυνε και το πολιτικό πεδίο της σύγκρουσης. Η κρίση του 1982 έδειξε ότι το «χρήμα» πέραν του ότι δεν ήταν σε θέση να υποτάξει όλες τις κοινωνικές σχέσεις στις σχέσεις ανταλλαγής, τροφοδοτούσε επίσης την διεθνή ενοποίηση των αγώνων ενάντια στην «επιβολή του χρέους». Με άλλα λόγια, η παγκόσμια κρίση του χρέους ανέδειξε την ανασύνθεση της εργασίας ως τον αντίπαλο της τρομοκρατίας του χρήματος σε παγκόσμια κλίμακα.

Το Μεξικό 1982 έδειξε την ανατρεπτική δύναμη της εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Πιο ειδικά, οι αγώνες ενάντια στην παγκόσμια επιβολή του χρέους κατέκτησαν το μέγιστο βαθμό ομοιογένειας. Ο «κύκλος» που ξεκίνησε με την αποσύνδεση του δολαρίου από το χρυσό το 1971, και συνεχίστηκε με την ύφεση του 1974 – 75, την ιταλική κρίση του 1976, την κρίση της στερλίνας του 1976 και την κρίση του δολαρίου του 1977[4] έφτασε σε οριακό σημείο κατά τη διάρκεια της ύφεσης στις αρχές του '80ς.

Αρχικά, οι αναταραχές των ετών 1968 – 1971 – 1974, επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστούν με την επιβολή της λιτότητας μέσω της συναίνεσης . Στρατηγική που εγκαταλείφθηκε όμως στα τέλη του '70 – αρχές του '80 με φόντο την ονομαζόμενη και «κρίση της σοσιαλδημοκρατίας». Η πολιτική της λιτότητας μέσω της συναίνεσης βυθιζόταν σε όλο και μεγαλύτερη ανυποληψία, όπως φάνηκε για παράδειγμα από το «φθινόπωρο της δυσaréσκειας» στο Ηνωμένο Βασίλειο, από την άνοδο νέων κοινωνικών κινημάτων στη Γερμανία ή από κίνημα του 1977 στην Ιταλία[5]. Η απορύθμιση των παγκόσμιων πιστωτικών σχέσεων υπέσκαψε την αποτελεσματικότητα της σοσιαλδημοκρατίας στην αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος μέσα από ρεφορμιστικές πολιτικές και την κορπορατιστική ενσωμάτωση της εργασίας.

Η αντίσταση στη λιτότητα -μέσω -της -συναίνεσης έφερε στο προσκήνιο τη Νέα Δεξιά και ανέδειξε την πολιτική σημασία του μονεταρισμού, που πρέσβευε την «σφιχτή» νομισματική πολιτική αδιαφορώντας για την κοινωνική συναίνεση ή την υποστήριξη των συνδικάτων. Οι κρίσεις των ετών 1976–77 δεν ήταν παρά η ανυποταξία της εργασίας εκφρασμένη με οικονομικούς όρους. Σηματοδότησαν όχι μόνο το τέλος μιας πολιτικής ταξικής αποσύνθεσης [decomposition] που είχε ως βασικό εργαλείο της τον κορπορατισμό, αλλά και το πέρασμα σε μια πολιτική που είχε ως άμεσο στόχο τη μείωση του πληθωρισμού και την αύξηση της παραγωγικότητας. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές είχαν ως βασικό στοιχείο τους την άμεση και ισχυρή σύγκρουση με τις δυνάμεις της εργασίας. Οι νομισματικές κρίσεις του '70ς άνοιξαν το δρόμο στο μονεταρισμό και στην προσπάθεια του να αποκαταστήσει καθολικά το δεσμό μεταξύ χρήματος και παραγωγής.

Η μεξικάνικη κρίση του χρέους το 1982 ήταν η απάντηση σε αυτήν την προσπάθεια. Βλέπουμε δηλαδή τη σύνδεση ανάμεσα στην παραπάνω κρίση και στην ανυποταξία της

εργασίας που προκάλεσε τη νομισματική κρίση. Οι αγώνες ενάντια στην επιβολή του χρέους απέκτησαν μια νέα ομοιογένεια, η οποία με τη σειρά της προήλθε τόσο από την υπονόμηση της κορπορατιστικής ενσωμάτωσης της εργασίας όσο και από τις πολιτικές σφιχτού χρήματος που αποτελούσαν ουσιαστικά επίθεση στην εργασία. Η καθολική επίθεση του μονεταρισμού διεύρυνε τρομακτικά τα πεδία της σύγκρουσης. Αυτά τα πεδία διαμεσολαβήθηκαν και καθορίστηκαν από το χρήμα. Έτσι, τα γεγονότα της δεκαετίας του '70 επανεμφανίστηκαν με μεγαλύτερη ένταση το 1982. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, η κατάρρευση του ελέγχου μέσω της αυστηρής νομισματικής πολιτικής εξαπλώθηκε με αστραπιαία ταχύτητα σε όλο τον καπιταλιστικό κόσμο.

Η κρίση του 1982 δεν ήταν μια κρίση στα όρια, στο περιθώριο του καπιταλιστικού κόσμου, αλλά μια κρίση στην καρδιά της αναπαραγωγής του. Στόχος της «πολιτικής του σφιχτού χρήματος» του μονεταρισμού ήταν η πειθάρχηση της εργασίας μέσω της επιβολής του χρέους, της ανεργίας και της μαζικής υποτίμησης κεφαλαίου στις αρχές του '80ς, κάτι που αποτελούσε ταυτόχρονα και αναγνώριση της ισχύος (force) που απαιτούνταν για την επανεπιβολή της καπιταλιστικής προσταγής στην εργασία. Παρ' όλα αυτά, η επιβολή της προσταγής με τους όρους του μονεταρισμού φαινόταν να απειλεί τη σταθερότητα των πιστωτικών σχέσεων πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις.

Μετά το 1982: Αποσύνθεση μέσω της πίστης

Η καθολική επιβολή του χρήματος φάνηκε να αποτυγχάνει και γι' αυτό εγκαταλείφθηκε. Το γρήγορο πέρας από μια πολιτική «σφιχτού» χρήματος σε μια πολιτική πιστωτικής επέκτασης σήμαινε ότι το κεφάλαιο προτίμησε να μην συγκρουστεί άμεσα με την εργασία στο πεδίο της παραγωγής, αλλά να στραφεί στην κοινωνικοποίηση, και όχι στην εξάλειψη, του χρέους. Αυτή η κίνηση του κεφαλαίου αποτελούσε αναγνώριση της ανυποταξίας της εργασίας και ταυτόχρονα αποσκοπούσε στην καθυπόταξη και αποσύνθεση του νέου επιπέδου των ταξικών σχέσεων · αυτή τη φορά όμως μέσα από την επέκταση και την ενθάρρυνση του χρέους. Η πιστωτική επέκταση συνέβαλε στη διάλυση της ομοιογένειας που είχαν επιτύχει οι αγώνες ενάντια στη λιτότητα σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς και στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στην καπιταλιστική σχέση μέσα από την πιστωτικά - συντηρούμενη - ανάπτυξη.

Η ανάπτυξη κατά τη δεκαετία του '80ς λειτούργησε ως σταθεροποιητικός παράγοντας, αφού τμήματα της εργατικής τάξης προσδέθηκαν στο σχέδιο της ευημερίας. Με αυτό τον τρόπο έσπασε και η ενότητα της αντίστασης στην επιβολή της καπιταλιστικής προσταγής δια του χρήματος. Η πιστωτικά συντηρούμενη ανάπτυξη, η οποία βασίστηκε στη συνεχή μεταφορά πλούτου από τις λεγόμενες οφειλέτριες χώρες στα λεγόμενα μητροπολιτικά κράτη, απέδειξε ότι η καλύτερη εγγύηση για την αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων δεν είναι άλλη από την ανάπτυξη. Αυτή η αποσύνθεση δεν αφορούσε μόνο τη διάσπαση της ενότητας μεταξύ μητροπολιτικών κρατών και κρατών – οφειλετών, αλλά πολύ περισσότερο την αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων στο εσωτερικό της κάθε χώρας. Η κοινωνική ενοποίηση που είχε επιτύχει η εργασία στην πάλη της ενάντια στην επιβολή του χρέους δέχτηκε την ολοκληρωτική επίθεση του κεφαλαίου, το οποίο χρησιμοποίησε την καταστρεπτική δύναμη του χρήματος. Η φτώχεια, η ανεργία και η περιθωριοποίηση της πλεονάζουσας εργατικής δύναμης συμβάδιζαν με την οικονομική άνθηση. Η ανάπτυξη ήταν ταυτόχρονα και δικαίωση της μονεταριστικής επιβολής των σχέσεων αγοράς. Η αποσύνθεση του μετώπου αντίστασης στη λιτότητα βασίστηκε στη φτώχεια, η οποία με τη σειρά της ήταν ο καθρέφτης μιας πιστωτικά καθοδηγούμενης ευημερίας. Μπροστά στην απειλή της φτώχειας, η υπόσχεση της ευημερίας έσπασε την ομοιογένεια της αντίστασης ενάντια στη λιτότητα.

Η σημασία της πιστωτικής επέκτασης ως ρυθμιστικής αρχής της καπιταλιστικής εξουσίας ανανεώθηκε. Η πολιτική της απορύθμισης συμβάδιζε με την αποσύνθεση της ανταγωνιστικής θέσης της εργασίας απέναντι στην επιβολή του χρήματος. Όπως το έθεσε και ο Negri (1989, σελ. 134) «η αναδιάρθρωση της αγοράς σημαίνει να επιτρέπεις ελεύθερα την ατομικιστική λεηλασία της κοινωνικής συνεργασίας... Στο επίκεντρο της αναδιάρθρωσης της αγοράς η καπιταλιστική ιδεολογία θέτει το στόχο του τεμαχισμού της αγοράς εργασίας». Έτσι, η πιστωτική επέκταση κατάφερε όχι μόνο να συντηρήσει την εκμετάλλευση της εργασίας σε μια όλο και πιο πλασματική διάσταση, αλλά και να προωθήσει ως κυρίαρχη την έννοια της ελεύθερης αγοράς. Με αυτό τον τρόπο, διέσπασε την εργατική αλληλεγγύη μέσα από την επιβολή της αφηρημένης ισότητας, δηλαδή της ισότητας του χρήματος. Η πολιτική της ελεύθερης αγοράς εξίσωσε την έννοια του πολίτη με την εξουσία του χρήματος. Ο καθένας είναι ίσος απέναντι στο χρήμα. Αυτή ήταν μια θαυμάσια προσπάθεια για την «εγκαθίδρυση συνθηκών διαχωρισμού και εξατομίκευσης και την τοποθέτηση αποτελεσματικών εμποδίων σε κάθε διαδικασία συλλογικοποίησης» (1989, σελ. 134). Η αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων μέσω του πλουραλισμού της ελεύθερης αγοράς βασιζόταν στη συνεχή αναπαραγωγή της «δυναμικής κοινωνίας» (1989, σελ. 134). Έχοντας ως υπόβαθρο το συνεχιζόμενο αποχωρισμό του χρήματος από την εκμετάλλευση, η «δυναμική κοινωνία» δεν ήταν η ίδια αυτοσκοπός, αλλά προϋπόθεση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, μια συνθήκη που έπρεπε να αναπαραχθεί η ίδια: η αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων μέσω της ισότητας της αγοράς έπρεπε να είναι διαρκής

με σκοπό να αποφευχθεί η ανασύνθεση της εργασίας ως δύναμης ανταγωνιστικής απέναντι στη βίαιη εξουσία του χρήματος.

Η χρηματική αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων μέσα από την προώθηση της ατομικής ιδιοκτησίας εμπειρίχε, ως προϋπόθεση, την εξίσου εξατομικευτική προώθηση του χρέους. Η αθρόα επέκταση της πίστης και ο εξαναγκασμός που περιλαμβάνεται στην αποπληρωμή του χρέους δεν είναι παρά οι δύο όψεις του ίδιου (κρατικού) νομίσματος. Η ανάπτυξη τροφοδοτούνταν από την πίστη και το τίμημα για τον έλεγχο της πιστωτικής επέκτασης το πλήρωναν οι εργατικές τάξεις στις λεγόμενες οφειλέτριες χώρες, καθώς και οι άνεργοι και οι φτωχοί. Όσοι ήταν αρκετοί τυχεροί να ωφεληθούν από την ανάπτυξη ζούσαν υπό τη διαρκή απειλή της περιθωριοποίησης. Οι ποινές ήταν ιδιαίτερα σκληρές για όσους δεν κατάφερναν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αγοράς καθώς και για όσους έπεφταν στη δυσμένεια του αφεντικού που μπορούσε πάντα να ασκήσει το «διευθυντικό δικαίωμα». Η απόλυση, ή οι χαμένοι μισθοί λόγω απεργίας, ίσως να σήμαιναν την αδυναμία της τακτικής αποπληρωμής των δόσεων του δανείου. Η απώλεια της εργασίας δεν σήμαινε μόνο ανεργία αλλά και αδυναμία εξόφλησης του χρέους, έξωση, φτώχεια^[6]. Η πειθαρχική δύναμη που κρύβεται στο χρέος και στην επισφαλή εργασία δεν μπορεί έπ' ουδενί να παραβλεφθεί. Η κάλυψη βασικών αναγκών, όπως στέγαση, περίθαλψη, εκπαίδευση, θέρμανση κοκ, όταν υπάρχει σοβαρή πιθανότητα να τη χάσεις, είναι ένα κίνητρο που υποσκάπτει την όποια αλληλεγγύη με όσους η φτώχεια είναι μια καθημερινή συνθήκη.

Οι βάσεις στις οποίες στηρίχθηκε η αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων ήταν τα κέρδη που προήλθαν από την οικονομική ανάπτυξη, ο περιορισμός των δημοσίων δαπανών που κατευθύνονταν στην εργατική τάξη, η επιβολή του νόμου και της τάξης, η προώθηση της ατομικής ιδιοκτησίας και του χρέους. Η ειρήνευση της ταξικής πάλης μέσα από την πιστωτική οικονομική ανάπτυξη και τα κρατικά προγράμματα λιτότητας ήταν στιγμές της ίδιας διαδικασίας. Η επιβολή της μισθωτής σχέσης μέσω της πίστωσης επιτεύχθηκε με τη μετακύλιση του κόστους των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας στους εργαζόμενους και με την απειλή της φτώχειας ως μέσο επιτήρησης των κοινωνικών σχέσεων.

Η επανασυγκρότηση του κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου στη βάση της πιστωτικής επέκτασης και της μονεταριστικής επίθεσης στην εργατική τάξη μετέθετε συνεχώς την διάλυση της εργατικής ανυποταξίας σε μια όλο και πιο μελλοντική όλο και πιο πλασματική διάσταση. Ο κεϋνσιανισμός της Νέας Δεξιάς κερδοσκοπούσε, βασιζόμενος στη μελλοντική εκμετάλλευση της εργασίας, επενδύοντας τα πλεονάζοντα κεφάλαια στη χρηματοδότηση του δημόσιου και καταναλωτικού χρέους σε παγκόσμια κλίμακα. Η πιστωτικά συντηρούμενη συσσώρευση αναπαρήγαγε την κερδοσκοπική διάσταση της συσσώρευσης, ενώ η άνοδος της παραγωγικότητας στηριζόταν στην εκκαθάριση των μη παραγωγικών κεφαλαίων, στην ανεργία και την εντατικοποίηση της

εργασίας. Ταυτόχρονα, η πιστωτικά συντηρούμενη συσσώρευση διεύρυνε τους διαχωρισμούς στο εσωτερικό της εργατικής τάξης αφού η επιβολή της μισθωτής σχέσης έγινε με τρόπο που να εντείνει τις διαιρέσεις· για παράδειγμα δόθηκαν μισθολογικές αυξήσεις σε ορισμένα τμήματα της τάξης ενώ καταλύθηκε η σχέση μεταξύ μισθών και δημοσίων δαπανών.

Η τελευταία δεκαετία δεν ήταν μια μετωπική επίθεση στο σύνολο της εργατικής τάξης. Τμήματα της εργατικής τάξης βίωσαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους, έστω κι αν αυτό σήμαινε την όλο και εντατικότερη εργασία. Οι δημόσιες δαπάνες χρησιμοποιήθηκαν επίσης με στόχο την αποδιοργάνωση της τάξης, αφού οι παροχές του κράτους πρόνοιας άρχισαν σταδιακά να διαμεσολαβούνται από την αγορά και να υπόκεινται στους νόμους της, για παράδειγμα μέσα από την εκχώρηση δημοσίων λειτουργιών σε ιδιώτες, την απορύθμιση της προστασίας του μισθού, την αναπροσαρμογή της κοινωνικής πολιτικής και την ενθάρρυνση της κατοχής ιδιοκτησίας. Για την αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων στη βάση της ιδιοκτησίας και της αφηρημένης ιδιότητας του πολίτη ήταν απαραίτητος ο κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους. Η επέκταση των χρηματικών σχέσεων, ως απάντηση στην ενοποίηση της αντίστασης ενάντια στην επιβολή του χρέους το 1982, έλαβε μορφές ανοικτής καταστολής και καταπίεσης. Η αποσύνθεση της τάξης μέσα από την επιβολή της αφηρημένης ισότητας του χρήματος σήμαινε ότι μια σειρά θετικών δικαιωμάτων της κεϋνσιανής περιόδου έπρεπε να εγκαταλειφθούν: το δικαίωμα στις υπηρεσίες πρόνοιας δέχτηκε επίθεση, το δικαίωμα στην εργασία εξαφανίστηκε, το δικαίωμα στη στέγαση αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς, το δικαίωμα στην περίθαλψη έγινε όλο και πιο επιλεκτικό, το δικαίωμα στην εκπαίδευση διαβρώθηκε, το δικαίωμα να απολαμβάνεις άλλες αξίες πέρα από υλικά οφέλη περιορίστηκε σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να ζήσουν μια ευτυχισμένη ζωή. Τα δικαιώματα επανακαθορίστηκαν. Αντί για το δικαίωμα στην εργασία, υποστηρίχθηκε το δικαίωμα να ψάξεις για εργασία. Άλλα δικαιώματα είτε εξαφανίστηκαν είτε περιορίστηκαν σημαντικά: το δικαίωμα διεκδίκησης υψηλότερου μισθού και βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στο χώρο εργασίας περιορίστηκε σημαντικά, αν δεν καταργήθηκε εντελώς στην πράξη,^[7] κατά τη διάρκεια των 80ς. Η σταδιακή κατάργηση «δικαιωμάτων» συνέπιπτε με την ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών, την απορύθμιση της προστασίας των μισθωτών και την προώθηση της ιδιωτικής ασφάλισης.

Το χρήμα είναι ο «μεγάλος εξισωτής». Η πραγματική του δύναμη φάνηκε στην εξάλειψη όσων δικαιωμάτων είχε κερδίσει η εργασία μετά τον 2^ο Π.Π, όταν και αναγνωρίστηκε θεσμικά η πολιτική της δύναμη. Το χρήμα δεν γνωρίζει ιδιαίτερα προνόμια. Αντιμετωπίζει φτωχούς και πλούσιους ως ίσους. Το χρήμα δεν γνωρίζει την «αξία» της περίθαλψης, αυτό που το ενδιαφέρει είναι το κόστος της καθώς και τα κέρδη που μπορεί να αποφέρει. Η επίθεση στο κράτος πρόνοιας σήμαινε όχι μόνο την εισαγωγή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων, αλλά και την επιβολή του πνεύματος της ανισότητας, με άλλα λόγια της

ανισότητας του ατόμου – ιδιότη της αγοράς. Η επιβολή της αφηρημένης ισότητας του χρήματος συνεπάγεται ταυτόχρονα την επιβολή της ανισότητας, επειδή «η εξουσία την οποία ασκεί κάθε άτομο πάνω στην εργασία των άλλων ή πάνω στον κοινωνικό πλούτο ενυπάρχει ήδη με τη μορφή της κατοχής ανταλλακτικής αξίας, δηλαδή χρήματος» (Marx, 1973, σελ. 1957). Η αποσύνθεση της εργασίας στη βάση της «ισότητας» διέλυσε την συλλογική, ανταγωνιστική της δύναμη, με στόχο την ανασύνθεση των κοινωνικών σχέσεων στη βάση της οικονομικής δυνατότητας · η ισότητα του ιδιώτη απέναντι στην εξουσία του χρήματος. Η επίθεση στην καθολική κοινωνική πρόνοια χάριν της ελευθερίας της αγοράς και της ελεύθερης ατομικής επιλογής προώθησε εξατομικευτικές μορφές κοινωνικής διαμεσολάβησης/ συνεργασίας, για παράδειγμα την πλεονεξία όπως αυτή προσωποποιείται χαρακτηριστικά στη φιγούρα του γιάπη. Οι νέες κοινωνικές σχέσεις, οι καθορισμένες από την αγορά, ανασυνθέτονται στη βάση της διάκρισης μεταξύ αυτών που είναι δυνατοί και ικανοί, και άρα ανταμείβονται ανάλογα και αυτών που δεν είναι, με ό, τι σημαίνει αυτό. Η κρατική αρωγή στην προσπάθεια αυτή αφορά είτε την εκχώρηση δημόσιων υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα είτε την απαξίωση όσων τομέων της κοινωνικής αναπαραγωγής ανήκουν ακόμη στο δημόσιο. Η ανασύνθεση των κοινωνικών σχέσεων με όρους αγοράς περιελάμβανε την επιβολή της τυπικής ισότητας μέσα από την επιλεκτική πρόσβαση σε ιεραρχικές αξίες. Όλα τα παραπάνω συνθέτουν το ανατριχιαστικό προσωπείο της ισότητας, που χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας στα πλαίσια των καπιταλιστικών σχέσεων ανταλλαγής. Η επιβολή της φτώχειας, οι ιεραρχικές αξίες και οι εξατομικευτικές μορφές κοινωνικής διαμεσολάβησης χρησιμοποιήθηκαν ως όπλα ενάντια στις σχέσεις αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό της ανυπότακτης εργασίας.

Αυτή η μεγάλη εφεύρεση του πολιτισμού, το χρήμα, μέσα από την «αιμομικτική» σχέση με τον εαυτό του [βλ. «το χρήμα παράγει χρήμα», ΣτΜ] έδωσε τη δυνατότητα της αχαλίνωτης κερδοσκοπίας σε όσους δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσουν το κεφάλαιο τους μέσα από την εκμετάλλευση της εργασίας. Ο εγκλωβισμός της εργασίας στη μορφή του κεφαλαίου εμφανίστηκε ως πιστωτική και δημοσιονομική επέκταση από τη μία, και ως αύξηση των εξόδων για την αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων και για την καταστροφή του κεϋνσιανού δεσμού μεταξύ δημοσίων δαπανών και μισθού από την άλλη. Η χρηματική αποσύνθεση των κοινωνικών σχέσεων περιελάμβανε την κατασταλτική χρήση των δημοσίων δαπανών· όσοι με την παθητικότητα τους στήριζαν τις πολιτικές λιτότητας του κράτους ανταμείβονταν με τη γενναιοδωρία της αγοράς (αυξήσεις μισθών, κατοχή ιδιοκτησίας, κέρδη από μετοχές), ενώ οι υπόλοιποι στριμώχνονταν στο περιθώριο της αγοράς εργασίας μέσα από την επιβολή της φτώχειας, της εργασίας και του γραφειοκρατικού ελέγχου.[8]

Κατά τη διάρκεια του 80'ς, το κράτος πρόνοιας μεταμορφώθηκε σταδιακά από θεσμό σχεδιασμένο να συντηρεί την εκμεταλλευσιμότητα της εργατικής δύναμης σε

ικανοποιητικά επίπεδα σε θεσμό ελέγχου όσων πετάγονται στο περιθώριο της κοινωνίας αλλά και σε θεσμό επιβολής της φτώχειας και της χαμηλόμισθης εργασίας. Παρ' όλα αυτά, η μεταμόρφωση του κράτους πρόνοιας αποδείχτηκε και ακριβή και δύσκολη στην εφαρμογή, όπως φαίνεται και από την ασύμμετρη εξέλιξη της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας. Η επίθεση επικεντρώθηκε σε εκείνα τα τμήματα της εργατικής τάξης που μπορούσαν πιο εύκολα να διαχωριστούν από το οργανωμένο εργατικό κίνημα, με άλλα λόγια στις γυναίκες, τους άνεργους, τους νέους εργαζόμενους, στις «φυλετικές» μειονότητες. Σε παγκόσμια κλίμακα, η επίθεση επικεντρώθηκε σε όσους δέχθηκαν το ισχυρότερο πλήγμα κατά την ύφεση των αρχών της δεκαετίας του '80. Το αποτέλεσμα της ήττας του ανταγωνισμού ενάντια στον έλεγχο μέσω του χρέους ήταν η «νοτιοαφρικανοποίηση» των μητροπολιτικών κρατών, όπως ονόμασε τη διαδικασία ο Hirsch (1985/ 1991). Μια αντίστοιχη οπτική μοιράζεται και ο Negri (1989, σελ 97), ο οποίος ισχυρίζεται ότι «το ιδεώδες του σύγχρονου καπιταλισμού είναι το απαρτχάιντ». Παρ' όλα αυτά, ο Negri τονίζει, σε αντίθεση με τον Hirsch, ότι το απαρτχάιντ είναι το ιδεώδες και όχι η πραγματικότητα. Η πραγματικότητα ήταν η ανυποταξία της εργασίας και η προσπάθεια του περιορισμού της μέσα από την αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων. Έπρεπε να αποφευχθεί με κάθε τρόπο η πιθανότητα ανοιχτής εκδήλωσης της ανυποταξίας αυτής, ακόμη και με κόστος την απεριόριστη επέκταση της πίστωσης.

Η αποσύνθεση της δύναμης της εργασίας στα πλαίσια της «δυναδικής κοινωνίας» είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή της ταξικής σύγκρουσης σε μια «πλουραλιστικού τύπου» σύγκρουση γύρω από το κύρος και τη θέση κάθε ατόμου στην κοινωνία. Οι ιεραρχικοί διαχωρισμοί και οι πλουραλιστικές συγκρούσεις επιβλήθηκαν και διευρύνθηκαν. Ο ταξικός ανταγωνισμός πήρε μορφές που όξυναν περαιτέρω τις διαιρέσεις και τον κοινωνικό διαχωρισμό στη βάση της μισθολογικής ιεραρχίας, του φύλου, της φυλής, της «περιφέρειας», στη βάση της θρησκείας, των ικανοτήτων, του έθνους (ο πιο αιματηρός απ' όλους τους διαχωρισμούς), στη βάση της διάκρισης ανάμεσα σε φτωχές και πλούσιες χώρες.

Οι διαιρέσεις όξυναν με τη σειρά τους τη σύγκρουση ανάμεσα στα διάφορα «τμήματα» της τάξης. Όπως το έθεσε και ο Cleaver, (1993, σελ. 37) αναφερόμενος στις ΗΠΑ, «η αντεπίθεση ενάντια σε συγκεκριμένους τομείς της εργατικής τάξης, και ιδιαίτερα ενάντια σε εκείνους οι διεκδικήσεις των οποίων συνδέονταν οριζόντια και με πλήθος άλλων συγκρούσεων (βλ. λόγου χάρη το γυναικείο κίνημα, τα κινήματα των μεταναστών και των «μειονοτήτων»), τροφοδότησε τις πιο δηλητηριώδεις ιδεολογίες διαίρεσης, το σεξισμό, το ρατσισμό, τον εθνικισμό». Αντί απέναντι στην αφηρημένη ισότητα του χρήματος να ορθωθεί η διεκδίκηση του κοινωνικού αυτοκαθορισμού, η αποσύνθεση της τάξης είχε ως αποτέλεσμα οι όποιες συγκρούσεις να λειτουργούν συνήθως σταθεροποιητικά για την κοινωνία: η πολιτική απάντηση σε ήδη γκετοποιημένες «μειονότητες» ενίσχυε την «δικαστική και νομοθετική επίθεση στα δικαιώματα των γυναικών, των «φυλετικών»

ομάδων, καθώς και το κόψιμο των παροχών του κράτους πρόνοιας» (Cleaver, 1993, σελ .38). Η αποσύνθεση της τάξης βοήθησε το κεφάλαιο να αξιοποιήσει εποικοδομητικά τις «συγκρούσεις» προς όφελος του και να τις χρησιμοποιήσει για την κατάργηση των όποιων «προστατευτικών δικαιωμάτων». Παρ' όλα αυτά, μια εποικοδομητική για το κεφάλαιο σύγκρουση μπορεί πάντα να έχει απρόβλεπτες συνέπειες και να αναπτύσσει μια καταστρεπτική δυναμική.^[9] Ο πόλεμος στην πρώην Γιουγκοσλαβία είναι ένα τέτοιο προειδοποιητικό παράδειγμα.

Η επιβολή αυστηρής νομισματικής πολιτικής, της πολιτικής του «σφιχτού» χρήματος, βασίστηκε στην συστηματική προσπάθεια της κρατικής εξουσίας να ορίσει την κοινωνική δράση μέσα από το πρίσμα της αγοράς – φτώχεια δεν σημαίνει απουσία ελευθερίας [«poverty is not unfreedom», χαρακτηριστικό motto του μονεταρισμού, ΣτΜ]. Το πέρασμα από πολιτικές που βασίζονταν στη συναίνεση σε πολιτικές που απαιτούσαν την τυφλή υπακοή και την κρατική καταστολή της οποίας «ανυπακοής» αποδεικνύει έμμεσα τη δυσκολία του κεφαλαίου να διασφαλίσει την υποταγή των κοινωνικών σχέσεων στην αφηρημένη ισότητα των σχέσεων ανταλλαγής και, μέσω της ανταλλαγής, την υποταγή στις σχέσεις εκμετάλλευσης.

Συνοψίζοντας, η αποσύνθεση της τάξης μέσα από την προώθηση της ιδιοκτησίας και της αφηρημένης «ιδιότητας του πολίτη» στηρίχθηκε στο συνδυασμό συντηρούμενης ανάπτυξης και κρατικής βίας. Η δεύτερη πήρε ποικίλες μορφές που εκτείνονταν από την «κατασταλτική» αξιοποίηση πλευρών του κράτους πρόνοιας μέχρι την παραστρατιωτική καταστολή των αντιφρονούντων, από την νόμιμη πειθάρχηση των συνδικάτων μέσω του χρήματος μέχρι την αστυνόμευση των μελών τους και τον αποκλεισμό τους από την πολιτική ζωή. Αυτό το πολύμορφο μίγμα επιθετικότητας από τη μία και συμβιβασμού/ συναίνεσης από την άλλη, περιελάμβανε αναγκαία την ανοιχτή αστυνόμευση των κοινωνικών σχέσεων από ένα κράτος, το οποίο ήταν έτοιμο να καταφύγει στην προβοκάτσια αλλά και σε πιο «εξειδικευμένες» χρήσεις της δύναμης του.

Και όμως...

Η καταστροφή της σύγκλισης που είχαν επιτύχει οι ταξικοί αγώνες ενάντια στην επιβολή της προσταγής του χρήματος και η συνεχιζόμενη αποσύνδεση του χρήματος από την εκμετάλλευση ήταν δύο πλευρές της ίδιας διαδικασίας. Η χρηματική και νομική αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων και η προσπάθεια ανασύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων υπό την εξατομικευτική και διαιρετική μορφή της μισθωτής σχέσης βασίστηκε στην πιστωτικά συντηρούμενη ανάπτυξη. Κατά τη δεκαετία του '80, η κερδοσκοπία δεν

ήταν η έκφραση ενός υγιούς και ακμάζοντος καπιταλισμού, αλλά η έκφραση της ανυποταξίας της εργασίας. Δεν αρκεί να πούμε ότι η ανυποταξία της εργασίας περιοριζόταν από την κερδοσκοπία· στην πραγματικότητα υπήρχε διαμέσου αυτής, εμφανιζόταν ως κερδοσκοπία. Η προσπάθεια του μονεταρισμού να επιβάλλει τον έλεγχο μέσω του «book – keeping» δεν ήταν ποτέ επιτυχής, παρ’ όλες τις οδυνηρές συνέπειες που είχε αυτή η προσπάθεια για τους εκμεταλλευόμενους.

Η ένταση της επίθεσης ενάντια στην εργασία σηματοδοτεί το βάθος της κρίσης του κεφαλαίου. Παρόλη την κακουχία και τη μιζέρια, παρόλο το κόψιμο των δαπανών και τη φτώχεια, παρόλη την εντατικοποίηση και την αναδιάρθρωση της εργασίας που επέβαλλε, το κεφάλαιο είναι σε θέση να εξασφαλίσει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του μόνο μέσα από την επέκταση της πίστης, βασιζόμενο όλο και περισσότερο σε υπεραξία που δεν έχει ακόμη παραχθεί. Παρ’ όλους τους θριάμβους του, το κεφάλαιο είναι ανίκανο να απαλλάξει τον εαυτό του από την ανυποταξία της εργασίας, η οποία έχει ριζώσει μέσα του σαν χρόνια ασθένεια.

Στη δεκαετία του 80, η κερδοσκοπική διάσταση της συσσώρευσης εξέφραζε τον κερδοσκοπικό έλεγχο της ανυπότακτης εργασίας. Η αχαλίνωτη επέκταση της πίστης και η επίθεση στην εργατική τάξη συνδέονται στενά. Όσο περισσότερο η εξάρτηση του κεφαλαίου από την εργασία συντηρείται με την πίστωση, τόσο περισσότερο το κράτος πρέπει να εγγυάται την πίστη μέσα από την εξάλειψη του δημόσιου ελλείμματος. Όσο περισσότερο το κράτος ελαττώνει τις κοινωνικές δαπάνες που αφορούν τη στέγαση, την περίθαλψη και την κοινωνική ασφάλιση, τόσο περισσότερο αυξάνεται το ιδιωτικό χρέος για την διατήρηση ενός ανεκτού επιπέδου ζωής. Όσο η ύπαρξη του κεφαλαίου βασιζόταν εξ ολοκλήρου στην πίστη, τόσο περισσότερο έπρεπε να επιβάλλει αλλαγές στη διαδικασία εργασίας, αλλαγές στην τεχνολογία, την εντατικοποίηση της εργασίας, καθώς επίσης και την ελάττωση των δημοσίων δαπανών για να διατηρείται η αξιοπιστία της πίστης. Όσο το κράτος προσπαθούσε να μειώσει τις κοινωνικές δαπάνες, τόσο περισσότερο το ιδιωτικό χρέος γινόταν μέσο είτε για την εξασφάλιση της νέο – αποκτηθείσας ιδιοκτησίας είτε απλά για τη διατήρηση βασικών αγαθών, όπως η στέγη. Επίσης, η διόγκωση της πίστης ενίσχυε τις πληθωριστικές πιέσεις και τα διάφορα κερδοσκοπικά παιχνίδια με τις νομισματικές ισοτιμίες. Τα υψηλά επιτόκια βοηθούσαν στον έλεγχο των πληθωριστικών τάσεων και στη ρευστοποίηση χρήματος, αφού έτσι αυξάνονταν οι χρεοκοπίες και οι ανακτήσεις περιουσιών. Η κοινωνικοποίηση του «κακού χρέους» είναι μια τρομακτική δύναμη πειθάρχησης. Η αδυναμία του κεφαλαίου να ελέγξει τις κοινωνικές σχέσεις μέσω της αυστηρής νομισματικής πολιτικής και των προγραμμάτων λιτότητας οδήγησε στην επέκταση της πίστωσης, η οποία οδηγεί σε μια εξίσου καταπιεστική συνθήκη, αφού το αυξανόμενο ιδιωτικό χρέος λειτουργεί εξατομικευτικά και διαβρωτικά για τις κοινωνικές σχέσεις. Παρ’ όλα αυτά, αυτή η απόπειρα αποσύνθεσης της αντίστασης στην επιβολή του χρήματος παρήγαγε αντιφατικά αποτελέσματα· η επίθεση στις κοινωνικές σχέσεις

συνεπαγόταν την ανασύνθεση των ταξικών σχέσεων, στη βάση του χρέους αυτή τη φορά. Η δημοκρατία των εξατομικευμένων ιδιοκτητών της δεκαετίας του '80 μετατράπηκε στη δημοκρατία του χρέους κατά τα '90ς. Η πληθώρα πίστης είναι η πιο χαρακτηριστική έκφραση της ευθραυστότητας της κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία

Στα τέλη του '80, έγινε σαφές ότι η αντιμετώπιση της ανυποταξίας της εργασίας μέσα από τη επέκταση της πίστωσης δεν οδηγούσε με τη σειρά της στην διεύρυνση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η εφαρμογή μιας κρατικής πολιτικής λιτότητας για τον περιορισμό της προσφοράς χρήματος και για την εγγύηση της πίστης μέσα από την αύξηση της φορολογίας πέτυχε τη χρηματική και νομική αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων και έτσι τον περιορισμό της ταξικής πάλης. Απέτυχε όμως να αποσυνθέσει την εργατική τάξη σε εργατική δύναμη ικανή να παράγει τα απαιτούμενα ποσοστά κέρδους. Το πιστωτικό boom της δεκαετίας του '80 εξελίχθηκε σε πιστωτική κρίση. Η ενσωμάτωση της αφηρημένης εργασίας στην αξιακή μορφή στηρίχθηκε στο «κακό» χρέος [the integration of abstract labour with the value form is based on bad debt]. Η προσπάθεια για την εξασφάλιση της πιστωτικής ανάπτυξης μέσω της φτώχειας, μέσω της αυξημένης εργασιακής ανασφάλειας και της επίθεσης στα συνδικάτα για τον περιορισμό του πεδίου οργάνωσης και δράσης τους οδηγήθηκε σε αποτυχία. Το κεφάλαιο είναι αναγκασμένο να αντιμετωπίσει την εργασία στο συγκρουσιακό πεδίο της παραγωγής. Δεν μπορεί να το αποφεύγει για πάντα, επειδή λόγω της αυξανόμενης αναλογίας του χρέους προς την υπεραξία θα γίνεται όλο και πιο δύσκολη η παραγωγή χρηματικού κέρδους από το χρέος.

Το χρήμα αναδείχθηκε στον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστράφηκε η ταξική σύγκρουση τις δύο περασμένες δεκαετίες. Στη δεκαετία του '90, η ανεπάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας και η αστάθεια του χρηματοπιστωτικού συστήματος σηματοδοτούν την αποτυχία του νεοφιλελευθερισμού να διασφαλίσει την μελλοντική εκμετάλλευση της εργασίας στο παρόν, την αδυναμία του να μετατρέψει την «φανταστική» εκμετάλλευση, στην οποία βασίζεται η πίστη, σε πραγματική. Το χρέος τελικά καταλήγει να θέτει υπό αμφισβήτηση την προσπάθεια του μονεταρισμού να αποσυνθέσει την τάξη και να την ανασυνθέσει στη βάση της ιδιοκτησίας και της αφηρημένης ιδιότητας του πολίτη. Η εξατομικευτική αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων μέσω του χρήματος λαμβάνει όλο και πιο άγρια μορφή: η υπόσχεση/ αυταπάτη της ευημερίας δίνει τη θέση της στην πραγματικότητα του χρέους και της χρεοκοπίας. Η πιστωτική επέκταση εντός ενός αυστηρού νομισματικού πλαισίου δεν οδήγησε σε αναζωογόνηση των επενδύσεων, της απασχόλησης και της παραγωγής αλλά σε μαζική ανεργία και χειροτέρευση των κοινωνικών συνθηκών. Σε καμία περίπτωση δεν παρατηρήθηκε δραματική αύξηση των επενδύσεων. Η επέκταση της πίστης χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για κερδοσκοπικούς σκοπούς παρά για την αύξηση της παραγωγής υπεραξίας. Το χρέος ως όργανο ελέγχου και η αποτυχία αυτού του ελέγχου υπό τη μορφή της αυξημένης κερδοσκοπίας δείχνουν τη δύναμη της εργασίας ακόμη και

τη στιγμή της ήττας της, την αντίσταση της στην αναδιοργάνωση της σχέσης μεταξύ αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας. Το αποτέλεσμα αυτής της αντίστασης ήταν η ενσωμάτωση της εργασίας στην καπιταλιστική σχέση να πάρει τη μορφή της απεριόριστης επέκτασης της πίστης.

Η αποσύνθεση των ταξικών σχέσεων, η επιβολή των διαιρέσεων στη βάση της ιδιοκτησίας και της αφηρημένης ιδιότητας του πολίτη, όπως έγινε στη δεκαετία του '80, δεν επαρκούν για την ανασυγκρότηση του κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η ανασυγκρότηση απαιτεί την επιβολή της διαδικασίας αξιοποίησης στη διαδικασία εργασίας. Η επιβολή αυτή δεν σημαίνει μόνο την εντατικοποίηση της εργασίας και την απομάκρυνση όσων είναι περιττοί για το κεφάλαιο, αλλά πολύ περισσότερο τη μεταμόρφωση του χρήματος σε παραγωγικό κεφάλαιο. Αυτή η μεταμόρφωση προϋποθέτει με τη σειρά της την υποταγή της εργασίας στη διευρυμένη παραγωγή υπεραξίας. Με άλλα λόγια, το χρήμα αντί να στοιχηματίζει στη μελλοντική εκμετάλλευση της εργασίας, θα πρέπει να επιβεβαιώνει την εξουσία του πάνω στην εργασία στο παρόν. Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό κέρδους από την εκμετάλλευση της εργασίας θα πρέπει να είναι τέτοιο ώστε και το χρέος να εξοφλείται και η συσσώρευση να διευρύνεται. Η εκμετάλλευση της εργασίας προϋποθέτει με τη σειρά της την ανασυγκρότηση της σχέσης ανάμεσα σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία σε βάρος της πρώτης. Και κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να είναι εφικτό προς το παρόν. Η πιο σίγουρη απόδειξη για την διόγκωση του μη παραγωγικού χρέους δεν είναι άλλη από την αποτυχία του κεφαλαίου να ανασυγκροτήσει τις σχέσεις εκμετάλλευσης με τρόπο που να ικανοποιούν τις συσσωρευμένες απαιτήσεις πάνω στην μελλοντική υπεραξία.

Η εμπειρία των τελευταίων 20 χρόνων δείχνει ότι η μεταμόρφωση του χρήματος σε παραγωγικό κεφάλαιο είναι ταυτόχρονα και απαραίτητη και αδύνατη. Το κεφάλαιο δεν μπορεί να δραπετεύει για πάντα από την εργασία, αλλά ούτε είναι και σε θέση να την αντιμετωπίσει στο πεδίο της παραγωγής και να αποκαταστήσει τη συσσώρευση σε στέρεες βάσεις, όπως έδειξαν τα τελευταία 20 χρόνια. Αυτά τα χρόνια έγινε ό, τι ήταν δυνατό για να αποφευχθεί μια κρίση σαν και αυτή του 1929, όχι για ανθρωπιστικούς λόγους, αλλά επειδή μια αντίστοιχη καταστροφή πλασματικού κεφαλαίου στην τωρινή συγκυρία θα είχε απρόβλεπτες συνέπειες και σε ισχύ και σε έκταση: η ίδια η ύπαρξη του καπιταλισμού θα τιθόταν σε κίνδυνο. Όταν τον Οκτώβριο του 1987 υπήρξε απειλή για νέο κραχ τύπου 1929, ακόμη και οι πιο φανατικοί μονεταριστές υποστήριξαν επεκτατικές πολιτικές: οτιδήποτε για να αποφευχθεί η καταστροφή και η αναταραχή που θα έφερνε η ύφεση.

Δεν φαίνεται να υπάρχει διέξοδος είτε για το κεφάλαιο είτε για την εργασία, αν και δεν είναι η πρώτη φορά που συμβαίνει αυτό. Το 1934, ο Paul Mattick ισχυριζόταν ότι ο καπιταλισμός εισερχόταν σε μια περίοδο μόνιμης κρίσης:

«Στην πραγματικότητα, η περιοδική εμφάνιση κρίσεων δεν είναι παρά η περιοδική αναδιοργάνωση της διαδικασίας συσσώρευσης σε ένα νέο επίπεδο αξιών και τιμών, το οποίο θα διασφαλίζει τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Αν δεν είναι δυνατό κάτι τέτοιο [δηλ. η αναδιοργάνωση ΣτΜ], δεν είναι δυνατή ούτε η συσσώρευση. Αυτή η κρίση που μέχρι τώρα εμφανιζόταν χαοτικά και μπορούσε να ξεπεραστεί γίνεται μόνιμη κρίση» (1934/ 1978, σελ. 94)

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες κρίσεις του καπιταλισμού που οδηγούσαν στην αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και στην ανανέωση της συσσώρευσης, η κρίση του '30ς φαινόταν να είναι βαθιά και παρατεταμένη, χωρίς κάποια πιθανή λύση στον ορίζοντα. Η κρίση, έλεγε ο Mattick, από περιοδικό φαινόμενο μετατράπηκε σε ενδημικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού.

Ο ισχυρισμός του Mattick αν και απαισιόδοξος αποδείχτηκε τελικά υπερβολικά αισιόδοξος. Το κεφάλαιο κατάφερε όντως να αντιμετωπίσει επιτυχώς την κρίση του – πνίγοντας την στο αίμα. Το κεφάλαιο αναδιαρθρώθηκε και τέθηκαν οι βάσεις για μια νέα περίοδο συσσώρευσης. Τώρα πια η «χρυσή εποχή» του μεταπολεμικού καπιταλισμού είναι μια ανάμνηση και φαίνεται να ξανά είμαστε σε περίοδο «μόνιμης κρίσης». Είναι πιθανό η κρίση να είναι όντως μόνιμη με αποτέλεσμα την προοδευτική «νοτιοαφρικανοποίηση» του κόσμου, τη σταδιακή αύξηση των ανισοτήτων, της βίας, της πείνας, του πολέμου. Είναι εξίσου πιθανό, όμως, η κρίση να λυθεί: τι μπορεί να σημαίνει αυτή η λύση δεν είναι παρά μια προειδοποίηση για την πιθανότητα ενός εφιαλτικού μέλλοντος.

Η ανάλυση μας μέχρι στιγμής υποδεικνύει, όμως, και τη δυνατότητα ενός διαφορετικού μέλλοντος. Η κρίση του κεφαλαίου είναι η κρίση της εξάρτησης του από την εργασία. Η «μονιμότητα» της κρίσης δεν λειτουργεί μόνο ως προειδοποίηση αλλά και ως μήνυμα ελπίδας. Η ελπίδα έγκειται στο γεγονός ότι πίσω από την αδυναμία του κεφαλαίου να αποσυνθέσει την εργατική τάξη σε κερδοφόρα εργατική δύναμη, σε απλό στοιχείο του μεταβλητού κεφαλαίου, βρίσκεται η τεράστια δύναμη της ανυποταξίας της εργασίας. Η νομισματική κρίση, η κρίση του χρέους, η ύφεση και πάει λέγοντας είναι ψευδώνυμα της κρίσης της εκμεταλλευσιμότητας της εργασίας. Δεν πρέπει να κατηγορούμε το κεφάλαιο για την κρίση. Μάλλον, τα εύσημα θα πρέπει να αποδοθούν σε αυτόν στον οποίο οφείλεται η επέκταση της πίστης [ΣτΜ: εδώ γίνεται λογοπαίγνιο με τη λέξη credit: credit should be given to whom credit is due]: στην ανυπότακτη δύναμη της εργασίας. Αυτή η δύναμη πρέπει να εκδηλωθεί σε όλη της την έκταση· τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά.

Υποσημειώσεις

[1] Stop and go cycles: ο όρος αυτός εκφράζει την προσπάθεια του κράτους μέσω της οικονομικής πολιτικής του, να ανταποκρίνεται στην διακύμανση της ενεργού ζήτησης, ρυθμίζοντας έτσι την αγορά: επεκτατική δράση όταν η ζήτηση μειώνεται επικίνδυνα, περιοριστικά μέτρα όταν η ζήτηση αυξάνει υπερβολικά. [ΣτΜ]

[1] Βλ. επίσης στο Bologna (1993) τον ενδιαφέροντα σχολιασμό πάνω στα γραπτά του Μαρξ για το χρήμα την περίοδο 1856 έως 1857

[2] Για την πολιτική της μεταπολεμικής αναδιάρθρωσης, βλ Burhham (1990)

[3] Φυσικά το χρήμα δεν ήταν το μοναδικό στοιχείο. Οι επανεξοπλισμοί και ο μακαρθισμός έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο. Ο μακαρθισμός ήταν απλά η αμερικάνικη εκδοχή του αντικομμουνισμού που εξαπλωνόταν σαν επιδημία σε παγκόσμιο επίπεδο μέσα από τη θεωρία του ολοκληρωτισμού που εξίσωνε φασισμό και κομμουνισμό. Αυτή η ταύτιση απέκρυψε τη σχέση φασισμού και καπιταλισμού. Η θεωρία του ολοκληρωτισμού λειτούργησε ως απορρυπαντικό: ο καπιταλισμός «αυτοεξαγνίστηκε» από το φασισμό, τον πόλεμο και την καταστροφή και επανεμφανίστηκε ως ο μοναδικός και αληθινός εραστής της ανθρωπότητας. Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν ο μήνας του μέλιτος.

[4] Βλ. Bonefeld's "Monetarism and Crisis", κεφ. 3 στο παρόν βιβλίο και επίσης Marazzi's "Money in the World Crisis", κεφ. 4 στο παρόν

[5] Βλ. Bonefeld (1993), Hirsch (1980) Lotringer and Marazzi (1980)

[6] Βλ. Ford (1988) σχετικά με το χρέος και την εξατομίκευση

[7] Για παράδειγμα, στη Μεγάλη Βρετανία, οι νέοι άνεργοι που μετέχουν στα προγράμματα κατάρτισης δεν θεωρούνται εργαζόμενοι από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Αυτό σημαίνει ότι δεν δικαιούνται ασφαλιστική κάλυψη σε περίπτωση ατυχήματος.

[8] Η διαφορά μεταξύ των δύο άκρων της μισθολογικής κλίμακας έχει αυξηθεί δραματικά. Σύμφωνα με τον S. Brittan (Financial Times, Ιανουάριος 1994) «έχει αυξηθεί σε επίπεδα πολύ μεγαλύτερα από ότι τη δεκαετία του '40». Βλ. επίσης Mitter (1986)

[9] Για τη διαλεκτική σχέση μεταξύ εποικοδομητικών και καταστροφικών συγκρούσεων βλ. Agnoli (1992)

Βιβλιογραφία

Agnoli, J (1992) “Destruction as the Determination of the Scholar in Miserable Times”, Common Sense, 12

Bologna, S. (1993) “Money and crisis: Marx as Correspondent of the New York Daily Tribune, 1856 – 1857”, Common Sense, 13, 14.

Bonefeld, W. (1993) The Recomposition of the British State During the 1980's (Aldershot: Dartmouth)

Burnham, P. (1990) The Political Economy of post war Reconstruction (London, Macmillan)

Cleaver, H. (1993) “Marxian Categories, the crisis of capital and the constitution of social subjectivity today”, *Common Sense*, 14.

Ford, J (1988) *The Indebted Society: Credit and Default in the 1980s* (London, Routledge)

Hirsch, J. (1980) *Der Sicherheitsstaat* (Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt)

Hirsch, J. (1985/1991) “Fordism and PostFordism” in W. Bonefeld and J.Holloway (eds), *Postfordism and Social Form* (London, Macmillan), στα ελληνικά *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή. Μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος* (Εξάντας)

Lotringer, S. and Marazzi C. (eds) *Italy: Autonomia, Post – political politics* (New York, Semiotext(e))

Marx, K. (1973) *Grundrisse* (Penguin), στα ελληνικά *Grundrisse. Βασικές γραμμές κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (Στοχαστής, 3 τόμοι)

Mattick, P. (1934/1978) “Zur Marxischen Akkumulations and Zusammenbruchstheorie, Ratekorrespondenz, 4 (1934)

Mitter, S. (1986) *Common Fate Common Bond* (Pluto Press)

Negri, A. (1989) *The Politics of Subversion* (Cambridge, Polity Press)

Schlesinger, A. (1959) *The Coming of the New Deal* (Vol II of *The Age of Roosevelt*)